

PAPER DETAILS

TITLE: Hâricî Düşüncede İlimlilasma Çabaları ve Ibâdiyye'nin Günümüze Kadar Varlığını Devam Ettirmesi Üzerine

AUTHORS: Mehmet Hanifi YOLDAS,Mehmet KUBAT

PAGES: 46-63

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3033422>

Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi

The Journal of Near East University Islamic Research Center

ISSN: 2148-922X | e-ISSN: 2687-4148

Haziran / June | 2023/9/1

HÂRİCÎ DÜŞÜNCEDE İLİMLİLASHMA ÇABALARI VE İBÂDİYYE’NİN GÜNÜMÜZE KADAR VARLIĞINI DEVAM ETTİRMESİ ÜZERİNE

On the Efforts of Moderation in Kharijite Thought and the Continuation of Ibadiyya Until Today

MEHMET HANİFİ YOLDAŞ

Dr. Milli Eğitim Müdürlüğü, Malatya, Türkiye

PhD., Ministry of National Education, Malatya, Türkiye

mehmethanifiyoldas@gmail.com ; ORCID ID: 0000-0003-3912-0256

MEHMET KUBAT

Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı,
Malatya, Türkiye

Prof. Dr., University of İnönü, Faculty of Theology, Department of Theology, Department
of History of Islamic Sects, Malatya, Türkiye

mehmet.kubat@inonu.edu.tr ; ORCID ID: 0000-0001-6729-7652

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 24.03.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 01.06.2023

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2023

Atıf | Cite as

Yoldaş, Mehmet Hanifi – Kubat Mehmet. “Hâricî Düşünce de İlimlilashma Çabaları ve İbâdiyye’nin
Günümüze Kadar Varlığını Devam Ettirmesi Üzerine”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi
Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 46-63. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2023.9.1.04>

Yoldaş, Mehmet Hanifi – Kubat Mehmet. “On the Efforts of Moderation in Kharijite Thought and the
Continuation of Ibadiyya Until Today”. *The Journal of Near East University Islamic Research Center* 9/1
(June 2023), 46-63. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2023.9.1.04>

İntihal | Plagiarism

Bu makalenin ön incelemesi alan editörü, içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik
modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

The preliminary review of this article was reviewed by the field editor and the content review was reviewed by two
external reviewers using the double-blind peer-review model. It was confirmed that it did not contain plagiarism by
scanning for similarity.

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar, dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY- NC 4.0 lisansı altında
yayınlanmaktadır. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)
hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makaledir.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. This
article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution
License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Hâricî Düşüncede İlimlâşma Çabaları ve İbâdiyye'nin Günümüze Kadar Varlığını Devam Ettirmesi Üzerine

Öz

İslâm Tarihinde ilk ayrılık hareketi olarak kabul edilen Hâricîler, ortaya çıktıkları ilk zamanlar bütünlüklerini korumuşlardır. Ancak zamanla kendi içlerinde oluşan farklı düşünceler, mezhepleşme sürecine girdikleri dönemde bir taraftan da fırkalara ayrılmalarını neden oldu. Hariciler, yaşanan bu iftirak sonucu birbirinde farklı düşüncelere sahip fırkalar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Aslında Abdullah b. Zübeyr'e yardım ettikleri tarihten önce de kendi içlerinde farklı düşüncelerin varlığını savunan kişiler bulunmaktaydı. Bu durum beraberinde bir bölünme getirmedi. Belki de kendilerine yönelik olan devlet baskısı ve gittikçe artan şiddet hali, Muhakkime mensubu insanların derin görüş ayrılıklarına sivrulmalarına neden oldu. Bir tarafta itidalli davranmayı ve sahip oldukları görüşlerin daha çok insan tarafından kabul edilmesi için davet metoduna önem verenlerin varlığı ile öte tarafta karşılaştıkları devlet şiddetinden dolayı hurûcu zorunlu görenlerin varlığı, Hâricî hareketin fırkalara ayrılması sürecini hızlandırdı. Emevîler döneminde süreklilik arz eden Hâricî isyanları, toplumda infial hali oluşturdu. Ayrıca iman-kebire konuları bağlamında sahip oldukları düşünceler de toplumda kendilerine karşı kızgınlığın artmasına ve nefret duyulmasına sebebiyet verdi. Emevî yönetimine karşı yapılan hurûc girişimlerinin genel olarak başarısızlıkla sonuçlanması ve özellikle öncü kadrolarının yapılan savaşlarda öldürülmesi, sertlik yanlısı olarak kabul edilen Hâricî fırkaların güç kaybetmesini hızlandırdı. Bununla birlikte toplumda Hâricîlere karşı oluşan tepkisel tutumlar kendilerine yeni insanların katılımını engelledi. Zaman içerisinde müntesiplerinin azalması, Hâricîlerin tarih sahnesinden silinme sürecini hızlandırdı. Buna karşılık İbâdiyye, düşünce ve görüşlerinde itidalli davranmasıyla temeyyüz etmiştir. İbâdîler, toplumda kutuplaşmaya neden olacak tutumlardan uzak durmanın gayretiyle öğrenci yetiştirmek ve görüşlerinin toplumun her kesimine ulaşmasının uğraşı içerisinde oldular. Uzak beldelerde davet çalışmalarının başarılı olması ve kurdukları devlet(ler) sayesinde İbâdî düşünce, varlığını devam ettirme imkânına ulaşmıştır. Buna ilaveten ilmi çalışmalar, yetişen âlim şahsiyetler ile mezhebin görüşlerinin anlatıldığı teliflerin ortaya konması da İbâdiyye'nin günümüze ulaşmasında etkili olan faktörler arasındadır. Ezârika, Necedât ve diğer Hâricî fırkaların ömürlerinin kısa olmasına ve günümüze ulaşamamalarına mukabil İbâdiyye, Hâricî düşüncenin itidalleşmesinin somut örneği olarak dile getirilmiştir. Makalemizde Hâricî düşüncede ilimlâşma çabaları ve İbâdiyye'nin günümüze kadar varlığını devam ettirmesi konusunu ele aldık. Bu konuyu incelerken İbâdiyye'yi Hâricî fırkalardan varsayarak hareket ettik. Hâricî düşüncenin tarih sahnesine çıkışı üzerinde kısaca durduktan sonra Hâricî fırkaların belli başlı görüşlerindeki itidal arayışlarını ortaya koymaya gayret gösterdik. Şiddet ve sertlik yanlısı olarak kabul edilen Ezârika ve diğer Hâricî fırkalar ile mutedil görüşlere sahip İbâdiyye'yi kabul ettikleri belli başlı görüşleri çerçevesinde mukayese ettik. Amacımız, İbâdiyye'nin günümüze kadar varlığını devam ettirmesinde belirleyici olan temel hususları fikirlerin karşılaştırılması noktasında değerlendirmeye tabi tutmaktır. Böylelikle Hâricî düşüncede itidal arayışını ve İbâdiyye'nin günümüze kadar varlığını devam ettirmesinde belirleyici olan etmenlerin tespitini yapmış olduk.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Hâricîler, Ezârika, Necedât, İbâdiyye ve İlimlâşma.

On the Efforts of Moderation in Kharijite Thought and the Continuation of Ibadiyya Until Today

Abstract

The Kharijites, which are accepted as the first separatist movement in Islamic History, preserved their integrity when they first emerged. However, over time, the different thoughts that emerged within themselves caused them to split into sects when they entered the process of sectarianization. As a result of this separation, the Kharijites continued their existence as sects with different ideas. Actually, Abdullah b. Even before they helped Zubayr, there were people who defended the existence of different ideas among themselves. This situation did not bring with it a split. Perhaps the state pressure and increasing violence against them caused the people of the Muhakkime to be thrown into deep disagreements. On the one hand, the existence of those who attach importance to the method of invitation to act with restraint and to have their views accepted by more people, and on the other hand, the existence of those who consider it necessary due to the state violence they have encountered, accelerated the process of the external movement's separation into sects. The Haricî revolts, which were continuous during the Umayyad period, also created a state of indignation in the society. In addition, the thoughts they had in the context of faith and belief also led to an increase in anger and hatred in the society. The general failure of the hurûc attempts against the Umayyad administration and the killing of their leading cadres in the wars accelerated the loss of power of the Kharijite sects, which were considered

to be hard-lined. However, the reactionary attitudes towards the Kharijites in the society prevented new people from joining them. The decrease in their followers over time accelerated the eradication of the Kharijites from the stage of history. On the other hand, Ibadiyya stood out by being moderate in their thoughts and views. Ibadis tried to educate students and to reach all segments of the society with the effort to stay away from attitudes that would cause polarization in the society. Ibadi thought had the opportunity to continue its existence thanks to the success of the invitation works in distant lands and the state(s) they established. In addition to this, scientific studies, scholarly personalities and the creation of copyrights in which the views of the sect are explained are among the factors that are effective in the survival of Ibâdiyye. Despite the short life span of Ezârika, Necedât and other Khâriji sects and their inability to reach the present day, Ibadiyya has been expressed as a concrete example of the moderation of Kharijite thought. In our article, we discussed the efforts of moderation in Kharijite thought and the continuation of the Ibadiyya until today. While examining this issue, we acted by assuming that Ibadiyye is one of the Kharijite sects. After briefly dwelling on the emergence of the Kharijites on the stage of history, we tried to reveal the search for moderation in the main views of the Kharijites. We compared the Ezârika and other Kharijite sects, who were considered to be violent and harsh, with the Ibadiyya, who had moderate views, within the framework of their main views. Our aim is to evaluate the main issues that are decisive in the continuation of the existence of Ibadiyya at the point of comparison of ideas. Thus, we have done the search for moderation in Kharijite thought and the determination of the factors that are decisive in the continuation of the Ibadiyya until today.

Keywords: History of Islamic Sects, Kharijites, Azariqa, Najadât, Ibâdiyye and Moderation.

Giriş

İslâm Tarihinde ilk ayrılık hareketi, Hâricîler denilen grubun tarih sahnesine çıkması ve zamanla mezhepleşme sürecine girmesi ile olmuştur. Muhakkime-i Ūlâ da denilen Hâricîler, yaklaşık yirmi yıllık bir birlikteliğin nihayetinde fırkalara ayrılmıştır. Bu fırkalar için mutedil olmak ile şiddet ve sertlik yanlısı olmak arasında bir skala oluşturulsa, bir tarafta İbâdiyye diğer tarafta ise Ezârika bulunmaktadır. Diğer fırkalar ise bu iki fırka arasında yer alırlar.

Hâricîler ortaya çıktıkları dönemde, Emevî yönetiminin meşruiyetini kabul etmedikleri için Emevîlere karşı sert bir muhalefet yürüttüler. Sürekli bir isyan hali ve bitmek bilmeyen hurûc hareketleri ile Emevî yönetimini yıllarca uğraştırdılar. Toplumda bu isyanlara karşı ortaya çıkan tepkiler ve Emevîlerin bu isyanları bastırmada acımasız ve sert tavırları, protestoların ifade edilmesinde farklı yöntemleri benimseyen grupların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu gruplardan bazıları şehirlerde yaşamaya başladılar ve muhalefetlerini isyan etmeden ortaya koymayı sürdürdüler. Hâricîlerin kendi içinde fırkalara ayrılmasından sonra özellikle Ezârika ve Necedât gibi fırkalar, mevcut siyasal yönetime karşı sürekli isyan halinde oldular. Bu isyanların geneli ise başarıya ulaşmadan akim kaldı. Söz konusu edilen bu fırkalar, iman-kebîre konusunda sahip oldukları fikirler sebebiyle İslâm toplumundan ayrışarak klikler halinde varlıklarını devam ettirdiler.

Günümüz araştırmacıları, İbâdiyye'yi Hâricî fırkalardan biri olarak kabul etmekte ve Hâricîlerin günümüze ulaşan mutedil kolu olarak nitelendirmektedirler.¹ Bununla birlikte İbâdîler, kendilerinin Hâricîlerle bir ilgilerinin olmadığını ve Hâricîlerin Ezârika başta olmak üzere Necedât ve Sufriyye gibi fırkalar olduğunu iddia ederler. Bu konuda söylenenler metodolojik bir tartışmanın ürünü olmakla birlikte genel eğilim, söz konusu fırkaların tümünün İlk Hâricîler de denilen Muhakkime-i Ūlâ'yı selefleri olarak kabul ettikleri yönündedir. Muhakkime-i Ūlâ'nın tarihi süreç içerisinde çeşitli kollara ayrılması tabi karşılanacak bir durumdur. Zira bu durum birçok mezhep için de söz konusu olmuştur. Ancak İslâm tarihinde ilk teşekkül eden fırkalardan olan Havâric'in İbâdiyye hariç diğer kollarının varlığını günümüze kadar devam ettirememesi üzerinde durulması gereken bir konudur. Burada ifade etmek istediğimiz bir diğer husus da şiddet yanlısı olan ve sürekli hurûc etme eğiliminde olan tüm Hâricî fırkaların tarihten silinmesine rağmen, Hâricî bir fırka olarak kabul edilen İbâdîlerin varlıklarını günümüze kadar devam ettirmeleridir. İbâdîlerin ilk teşekkül ettikleri zamandan itibaren diğer Hâricî fırkaların yaşadıkları acı

¹ Bk. Metin Yıldız, "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâdîlerin Hâricîliği Meselesi", *Kader* 16/2 (2018), 297; Adnan Demircan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 216.

tecrübeleri dikkate alarak onlar gibi davranmaması ve içinde yaşadıkları toplumdan ayrışmalarına neden olacak birçok fikir ve tutumdan uzak durmaya çalışmaları, üzerinde durulması gereken hususlardandır. Bu çalışmada mutedil fikirlere sahip Hâricî fırka olarak kabul edilen İbâdîlerin günümüze kadar varlığını devam ettirmesi ve Hâricî düşüncedeki itidalleşmenin seyri dikkate alınacak ve incelenecek konulardır.

1. Hâricî Düşüncenin Teşekkül Süreci

Hâricîlik, genel anlamda siyasî ve dinî konularda katı fikirleri ve uygulamalarıyla bilinen bir mezhep olarak nitelendirilmektedir.² Bununla birlikte Hâricîlerin siyasî bir fırka olarak teşekkül ettiği ve zamanla dinî bir hüviyete büründüğü söylenmektedir.³ Hâricîliğin ortaya çıkış zamanı ile ilgili farklı görüşler dile getirilmiştir. Bazı araştırmacılar bu fırkanın Hz. Osmân'ın (ö. 35/656) öldürülmesiyle neticelenen isyan olaylarına karışanlarla birlikte ortaya çıktığını söylerler.⁴ Ancak gerçek olan husus, Hâricî denilen grubun Tahkîm hadisesi nedeniyle Hz. Ali'nin (ö. 40/661) ordusundan ayrılan kişiler ile meydana geldiğidir.

Hz. Osmân'ın Medine'ye gelen isyancılar tarafından öldürülmesi ve peşi sıra Hz. Ali'nin hilafet makamına gelmeyi kabul etmesiyle İslâm tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu. Birçok vilayet Hz. Ali'nin halifeliğini kabul etmesine rağmen Şam valisi Muâviye (ö. 60/680) yeni halifeye biat etmedi. Hz. Ali'nin bu konudaki tüm çabalarına rağmen Muâviye'nin biat etmeye yanaşmaması, her iki taraf arasında savaşı kaçınılmaz kıldı. Hz. Ali'nin ve Muâviye'nin savaş için hazırlıklarını bitirmesinden sonra karşı karşıya gelen iki ordu savaş vaziyeti aldı. Savaş, can kaybının fazla olmaması için küçük çaplı çatışmalar şeklinde devam etti.⁵

Savaşta çarpışmaların şiddetinin arttığı bir zamanda Muâviye, ordusunun yenilmek üzere olduğunu görünce Amr b. As'tan (ö. 43/664) bu duruma çözüm bulmasını istedi. Amr'ın bulduğu çözüme göre Şam ordusu mızraklarının ucuna Kur'ân sayfalarını taktı.⁶ Her iki taraf arasında Kur'ân'ın hakem olmasını teklif etmekteydiler. Bu teklif, Hz. Ali'nin ordusunda Muâviye'nin beklediği etkiyi gösterdi. Hz. Ali'nin askerlerinin bir kısmı savaşın devamından yanayken, "kurrâ" olarak adlandırılan bir grup Hz. Ali'yi bu teklifi kabul etmeye zorladı. Hz. Ali, ordusunun bölüneceği endişesi ve artan baskılardan dolayı tahkîm teklifini kabul etti. Her iki taraf, hakemlerini belirlediler. Hz. Ali'nin hakemi Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-663) ve Muâviye'nin hakemi de Amr b. As oldu. Her iki hakem yaptıkları ilk görüşmede konuşulacak konulara dair anlaşma metnini imzaladılar.⁷ Hz. Ali'nin tarafında savaşa iştirak etmiş olan Eş'as b. Kays (ö. 40/661) bu metni ordu içerisinde okumaya başlayınca Urve b. Udeyye "La hukme illa lillah" diyerek yapılan anlaşmaya karşı çıktı.⁸

Muâviye'nin tahkîm teklifine olumlu yaklaşan Hz. Ali'nin ordusundaki bazı kişiler, hakemlerin bir araya gelmesinden sonra pişmanlık duyular ve Hz. Ali'den anlaşmayı bozmasını ve tahkîmden vaz geçmesini istediler. Ancak Hz. Ali, verilen sözden dolayı tahkîm kararından vaz geçmeyi kabul etmedi.⁹ Onlara göre tahkîme gidip hakeme başvurmak büyük günahı ve Hz. Ali de bu günahı otürü tevbe etmeliydi. Çünkü Hz. Ali bu teklifi kabul etmekle küfre girmişti.¹⁰

Kabul edilen tahkîm kararından sonra Sıffin'den Kûfe'ye dönen Hz. Ali'nin ordusundan birkaç bin kişilik bir grup ayrıldı. Ayrılan bu grup Kûfe yakınlarında bulunan Harûrâ'ya çekildi.¹¹ Askerî komutan

² Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 147.

³ İrfan Abdulhamit, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Mustafa Saim Yeprem (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 77; Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014), 98-99.

⁴ Bk. Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), 178.

⁵ Ebû'l-Fazl el-Minkârî et-Temimî Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffin*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1990), 195.

⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadil İbrâhim (Mısır: Daru'l-Mearif, 1971), 5/48-49.

⁷ Ebû'l-Hasen b. Alî el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Kemâl Hasen Mer'î (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 2/303-304.

⁸ Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffin*, 512-513; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 2/305-306.

⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 2/306-307; Ethem Ruhi Fıglalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/170.

¹⁰ Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffin*, 517.

¹¹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 2/308.

olarak Şebes b. Rib'î'yi ve namaz kıldırmak için imam olarak da Abdullah b. Kevvâ el-Yeskürî'yi seçtiler.¹² Hz. Ali, Abdullah b. Abbas'ı (ö. 68/687-688) bu grupla görüşmek üzere yanlarına gönderdiyse de İbn Abbas yaptığı görüşmede onları ikna edemedi. Hz. Ali de bu kişilerle bizzat görüştü. Hz. Ali'nin İbn Kevvâ ile yaptığı görüşme neticesinde Harûrâ'da toplananlardan bir kısmı, İbn Kevvâ da içlerinde olmak üzere, Hz. Ali ile birlikte Kûfe'ye döndü. Kûfe'ye dönenler, Hz. Ali'nin tahkîmden vaz geçmediğini görünce şehirden tekrar ayrıldılar. Nehrevan'da toplanmaya karar verdiler. Civar bölgelerde kendileri gibi düşünenlerin de Nehrevan'a gelmeleri için onlara mektuplar yolladılar.¹³ Nehrevan'a doğru yola çıkan bir grup Hâricî, yolda karşılaştıkları Abdullah b. Habbâb ve karısını kendileri gibi düşünmedikleri için öldürdüler.¹⁴ Bu olay Hz. Ali tarafından duyulunca, katilin kendisine teslim edilmesini istedi. Bu talebi kabul görmeyince son kez bu kişilerle konuşmak üzere Nehrevan'a gitti. Hz. Ali'nin onlarla yaptığı konuşmadan sonra Nehrevan da toplanan Hâricîler'den bir kısmı buradan ayrıldı.¹⁵

Hz. Ali, tüm çabalarına rağmen geri dönmeyen ve Abdullah b. Habbâb b. Eret'in katillerini kendisine teslim etmeyen Hâricîler ile savaşmak durumunda kaldı. Ordusuna talimatı; "onlar saldırmadıkça kendilerinin saldırmayacağı" şeklindeydi. Yapılan savaşta Hâricîlerden çok azı kurtuldu.¹⁶

Nehrevan Savaşı başlamadan önce Hâricîlerden ayrılan bir grup Basra'ya gelip yerleşmişti. Grubun önderliğini Ebû Bilâl Mirdâs b. Udeyye (ö. 61/681) yapmaktaydı.¹⁷ 'İlk Hâricîler' olarak adlandırılan bu kişiler, tahkîm olayından itibaren yaklaşık yirmi yıllık süre zarfında aynı fikirler etrafında birlikte hareket ettiler.¹⁸ Bu gruba genel olarak Hâricîler denilse de bu topluluk "Muhakkime-i Ūlâ" olarak da isimlendirilmiştir.¹⁹

Muhakkime-i Ūlâ, Emevîlerin birçok uygulama ve icraatları nedeniyle onların meşruiyetini reddetmekteydi. Muhakkime'den bir grup, Emevîlerin kendilerine karşı artan baskılarından ötürü onlara karşı Kâbe'nin savunmasına destek olmak ve Emevîlere karşı savaşmak üzere Mekke'ye gitti.²⁰ Yardım edecekleri Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) kendi görüşlerinde olmaması halinde nasıl davranmaları gerektiği sorusu dile getirilince, grubun içinde bulunan Nâfi' b. el-Ezrak (ö. 65/685) İbn Zübeyr'e destek olmakla Kâbe'yi savunma görevini yerine getirmiş olacaklarını söyledi.²¹

İbn Zübeyr'e yardım ettikleri bu süreçte, bazı konularda onun görüşlerini sordular. İbn Zübeyr'in kendilerinden farklı düşündüğünü gördüklerinde ondan ayrılarak Mekke'yi terk ettiler. Muhakkime'nin bölünmesinden sonra Hâricî fırkaların liderleri olacak olan Nâfi' b. Ezrak, Abdullah b. Saffâr, Abdullah b. İbâz, Hanzale b. Beyhes gibi kimileri Basra'ya; Necde b. Âmir, Ebû Tâlût, Atıyye b. Esved, Ebû Füdeyk gibi kimileri de Yemâme'ye intikal ettiler. Farklı beldelere giden Hâricîler içinde ilk ihtilafın yaşanmasına Nâfi' b. el-Ezrak'ın sebep olduğu söylenir.²²

Hâricîler kendi aralarında anlaşmazlığa düşerek hicrî 65/684 yılında liderlerinin isimlerine izafeten Ezârika, Necedât, İbâdiyye ve Sufriyye olmak üzere dört ana fırkaya bölünmüştür.²³ Muhakkime içerisindeki bölünmeye baktığımızda kimi Hâricîlerin hurûc etmekle ilgili dillendirdikleri görüşlerin Nâfi' b. el-Ezrak tarafından uygulanmaya konulmak istenmesi ve bu görüşlere katılmayan Basralı Hâricîlerin

¹² Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir b. İsferyânî, *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırakati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, ed. Kemâl Yûsuf Hût (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1983), 46; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 2/307.

¹³ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şiri (Kum: Menşuratü's-Şerif er-Radi, 1990), 167-169.

¹⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/81.

¹⁵ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye minhüm*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004), 57-59.

¹⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 169-170; Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Muhenna, Fâur Ali Hasan (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1993), 135-136; Nehrevan Savaşı'ndan kurtulan Hâricîlerin gittikleri yerler için bk. İsferyânî, *et-Tebîr fi'd-dîn*, 49.

¹⁷ Muhammed Sâlih Nâsir, *Menhecû'd-da' ve inde'l-İbâdiyye* (Daru'l-Beyda': Daru Nâsir li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2013), 89.

¹⁸ Fığlalı, "Hâricîler", 16/172.

¹⁹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 160.

²⁰ Ömer b. el-Hâc Muhammed Salih Ba, *Dirasetün fi'l-fikri'l-İbâdî* (b.y.: Mektebetu'l-İstikâme, 1992), 22.

²¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/563-565.

²² Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1950), 1/157.

²³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/169.

tutumlarının etkili olduğu ifade edilir. Nâfi'nin hurûc teklifine verilen olumsuz cevap sonrası "kaade" diye isimlendirilenlerin yakın zamanda yaşadıkları acı olaylardan ve savaşlardan ötürü böyle davrandıkları da bir tespit olarak dile getirilebilir.

Hâricîler için kullanılan bu isim, hurûc kökünden türetilen bir terim olup "çıkma, itaatten ayrılma, isyan etmek" anlamına gelir. Bu ismin verilme nedenine baktığımızda, Hz. Ali'den ayrılan, dinden çıkan, siyasi idareye karşı ayaklanan, Müslümanlardan uzaklaşan anlamında kullanılmıştır.²⁴ İbn Manzûr (ö. 711/1311); Havâric, Harûriyye ve Hâricîyye kelimelerinin aynı anlamda kullanıldığını söyler. Ona göre bu kelimeler, insanlardan ve halktan uzaklaştıkları için bu fırkaya verilen isim anlamına gelmektedir.²⁵ Hâricîler kendileri için kullanılan bu ismi (Hâricî/Havâric) ilk zamanlar benimsemediler. Fırka mensupları, Hâricî isminin kullanımının devam ettiğini gördükten sonra bu isme Nisâ suresi 100. âyetten²⁶ esinlenerek güzel anlamlar yüklediler. Böylelikle Hâricî ismini zamanla benimsediler.²⁷ Hâricîler için başka isimler de kullanılmıştır. Bunlardan "Şurât" kendileri için tercih ettikleri isimlerdendir. Ayetlerde²⁸ de geçtiği gibi kendi nefislerini Allah'a sattıklarını düşünerek bu ismi kullanırlar. Hâricîlerin muhalifleri tarafından kullanılan Mârîka ismi ise "dinden çıkmış" anlamındadır. Harûrâ'da toplandıkları için Harûriyye, tahkîme karşı çıktıkları için Muhakkime, Hâricîler için kullanılan diğer isimler arasındadır.²⁹

2. Görüşleri Bağlamında Hâricî Düşüncede İlimlileşmanın Seyri

Hâricîlik, homojen yapıda olmayan bir mezheptir. Tarih sahnesine çıkışlarına bakıldığında Muhakkime diye adlandırıldıklarını ve zaman içerisinde çeşitli fırkalara ayrıldıklarını yukarıda geçen satırlarda ifade etmiştik. Şia ve Ehl-i sünnete göre bu fırkaların hepsi Hâricîler olarak isimlendirilmelidir. İbâdiyye ise sahip oldukları görüşlerden ötürü Ezârika, Necedât ve Sufriyye gibi fırkaların Hâricî olarak kabul edilmesi gerektiğini söyler. Çünkü bu gruplar tüm eylemlerinde şiddeti bir yöntem olarak benimsemişlerdir.³⁰

Hâricîlerin eylemsel yönleri dikkate alınarak iki grupta mütalaa edilebilir. Radikal grup olarak Ezrakîler ve ılımlı grup olarak da Necedât, Sufriyye ve İbâdiyye şeklinde tasnif edilebilir.³¹ İlimli grup olarak ifade edilenler içerisinde mutedil fırka diye adı telaffuz edilen ve görüşleri Ehl-i sünnete en yakın olan İbâdiyye'dir.³² Burada ifade ettiğimiz mutedil fikirlere sahip gruplarla ilgili olmak üzere Watt'ın bazı görüşleri dikkatleri üzerine çekmektedir. O, Necde b. Âmir'in (ö. 72/691) bir fırka lideri olarak ortaya çıkmasının Hâricî akidesinin daha mutedil bir yorumunun da yapıldığı anlamına geldiğini söyler.³³ Kanaatimizce Watt'ın Necde b. Âmir hakkında itidal bağlamında yaptığı bu değerlendirmeyi Abdullah b. İbâd ve diğer bazı İbâdî liderler daha fazla hak etmektedirler. Nitekim Watt, Necdî reislerinden bazılarının fikirlerinin Basra'da ikamet eden mutedil Hâricîlerin (kaade) düşüncelerinden etkilenmiş olabileceği tespitini yapmakla³⁴ biraz önce ifade ettiğimiz İbn İbâd'la ilgili görüşü destekler mahiyette bir fikir ortaya koymuş olmaktadır.

Ezârika, Hâricî fırkalar içerisinde şiddet taraftarı olan en katı gruptur. Sahip oldukları tekfir anlayışları onları zamanla toplumda yalnızlaştırdı.³⁵ Ezârika hakkında Ebu Zehra, sahip oldukları

²⁴ Fığlalı, "Hâricîler", 16/169.

²⁵ Ebû'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Kum: Neşru Edebi'l-Havze, 1985), "Hrc", 2/251.

²⁶ Bk. *Kur'ân-ı Kerîm Medlî*, çev. Halil Altıntaş, Şahin Muzaffer (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Nisâ 4/100.

²⁷ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 148; Fığlalı, "Hâricîler", 16/148.

²⁸ Bk. Bakara 2/207; Tevbe 9/111.

²⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/191; Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 96; Fığlalı, "Hâricîler", 16/169.

³⁰ İsa Nehrevani, "İbâdiyye'nin Çağdaş Köktenci Hareketlere Rol Model Olma Potansiyeli", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2017), 30; geniş bilgi için bk. Mehmet Hanifi Yoldaş - Mehmet Kubat, "İbâdiyye'nin Hâricîliğe İsnadı Meselesi", *İslami İlimler Dergisi* 17/1 (27 Mart 2022), 261-291.

³¹ Harun Yıldız, "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1999), 265.

³² Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983), 105; Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 123; Fığlalı, "Hâricîler", 16/173.

³³ William Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017), 28.

³⁴ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 29.

³⁵ Demircan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, 139.

görüşlerden, çok katı ve sert olan uygulamalarından ötürü Müslümanların bunlara karşı iyi fikirlere sahip olmadıklarını dile getirir.³⁶ Ezârika, dinî pratikleri ve söylemleri ile diğer Müslümanları ötekileştiren ve dışlayan bir tutum içerisinde olmuştur. Bu durumları nedeniyle Hâricî fırkalardan en katı ve şiddet taraftarı olarak simgeleşmiştir. Hâricî fırkaların temel görüşlerini, fırkalar arasındaki görüş farklılıklarını karşılaştırarak ele almak suretiyle Hâricî düşüncedeki itidalleşmenin boyutu üzerinde durmak istiyoruz.

2.1. Hurûc-Kaade

Hâricîlere göre kaade kelimesi; Hâricî olup kendilerinin toplandıkları yerlere gelmeyen, kâfir kabul ettikleri muhalifleriyle yapılacak mücadelelerde kendilerini desteklemeyenler anlamına gelmektedir.³⁷ Nâfi' b. el-Ezrak ve onun taraftarları, ilk kez kaadeyi cihadı terk ettikleri iddiasıyla tekfir ettiler.³⁸ Kâfir saydıkları kaade ile her türlü ilişkinin yasaklanmasını savundular. Nâfi', bu konudaki fikirlerini, savaştan geri kalmak için çeşitli bahaneler uydurup Hz. Peygamber'den izin isteyenler için nazil olan ayetlere³⁹ dayandırmaktadır.⁴⁰ Nâfi', hurûc için kendisine katılmayan herkesin başta Abdullah b. İbâd ve Abdullah b. Saffâr olmak üzere Allah'a ve Hz. Peygamber'e düşmanlık ettiklerini söyledi.⁴¹ Ona göre, hurûc etmeyenler ve kaade Allah'ın emrine karşı geldikleri için kâfirdirler.⁴² Bundan dolayı Ezârika, kaadeden teberri etmenin gerekliliğini dile getirmiştir.⁴³ Bu düşüncelerinde, gerçek Müslümanların sadece Ezrakîler olduğu anlayışının hâkim olduğu görülmektedir.

Buna karşılık Necedât ve Sufriyye, bu konuda Ezârika kadar katı fikirlere sahip değillerdir. Necedât, ayette⁴⁴ buyrulduğu üzere şartlar müsaitse kişi cihada katılmalıdır. Bununla birlikte cihada katılmayanların bu durumları da caiz görülebilir.⁴⁵ Buna göre cihada katılan ile cihattan geri duranların Allah katındaki dereceleri aynı değildir. Ayette⁴⁶ geçtiği üzere Allah, mallarıyla ve canlarıyla cihat edenleri üstün tutmaktadır.⁴⁷

Sufriyye ise kendi görüşlerini benimsedikten sonra kaadenin tekfir edilemeyeceği görüşündedir. Bu görüşlerinden dolayı Sufri'lerin büyük bir kısmı kaade olmayı seçmişlerdir.⁴⁸ Görüldüğü gibi hurûc konusunda Hâricî fırkalar arasında fikir birliği bulunmamaktadır. Örneğin Acâride, Nâfi' b. el-Ezrak'ın kaade hakkındaki görüşünü kabul etmemektedir. Acâride hicretin fazilet olduğunu ancak farz olmadığını, kaade olarak nitelendirilenlerin kebîre işlemedikleri müddetçe mümin olduklarını, kendilerinin ve ailelerinin canlarına dokunulamayacağını söyler.⁴⁹ Acâride bu görüşüyle İbâdî düşünceye oldukça yaklaşmış olmaktadır.

Hâricî fırkalar (Ezârika ve Necedât gibi) sahip oldukları fikirlerden dolayı sürekli hurûc halinde oldular. İslâm ümmeti içerisinde problem olacak ve fitneye sebebiyet verecek icraatlarda bulundular.⁵⁰ Buna mukabil İbâdîler şiddet yöntemlerinin hiçbirini kabul etmediler.⁵¹ Onlar ikna yöntemini kendilerine ilke edindiler. Ezârika'nın İbâdîleri aşağılamak için kullandığı kaade ismi ve diğer suçlamalar, İbâdiyye'nin bu konudaki duruşunu değiştirmedir.⁵² İbâdîlere göre hurûc etmek caizdir. İbâdîler bu cevazı dile

³⁶ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyâsi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener vd. (İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011), 79.

³⁷ Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), "Kaade", 589.

³⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 140.

³⁹ Bk. Tevbe 9/81, 90.

⁴⁰ Öz, "Kaade", 589.

⁴¹ Fıglah, "Hâricîler", 16/171.

⁴² Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 27.

⁴³ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, thk. Muhammed İbrâhim Nasır - Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1996), 5/52.

⁴⁴ Bk. Tevbe 9/91.

⁴⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 144.

⁴⁶ Nisâ 4/95.

⁴⁷ Öz, "Kaade", 589.

⁴⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 159; Öz, "Kaade", 589.

⁴⁹ Öz, "Kaade", 589.

⁵⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cezayir Metodoloji Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Muhammed Babaammi ile 'İbadi ve İbadilerle İlgili Meseleler' Başlıklı Söyleşi", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 7/2 (19 Haziran 2015), 137.

⁵¹ Ömer Faruk Teber, "Hâricî İmâmî Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu", *EKEV Akademi Dergisi* 12/34 (2008), 62.

⁵² Nâsır, *Menhecü'd-da' ve inde'l-İbâdiyye*, 267.

getirirken hurûcda başarıya ulaşma ihtimalinin yüksek olmasını şart koşarlar. Muammer, İbâdîlerin bu konuda düşüncesini özetler mahiyette zalim imama karşı hurûcun vacip olmadığını ancak Eş'arîlerin söyledikleri gibi de yasaklanmadığını ifade eder.⁵³ İbâdiyye'nin bu konudaki genel tavrı adil olan imama karşı hurûc helal değildir. Eğer yönetimdekiler zulüm ile muamele ediyorlarsa ve başarılı olma durumu söz konusuysa hurûc edilebilir.⁵⁴

Muhakkime-i Ü'lâ'nın ileri gelenlerinin Mekke'den Basra'ya döndüğü zamanlarda kendi aralarında "Hurûc vacip mi veya buralardaki Müslümanlarla yaşamak mı daha efaldır?" tartışması vuku bulmuştur. Bu tartışmaya katılan kişiler, hurûcun vacip olduğuna kanaat getirdiler. İbn İbâd'ın bu tartışmada yer aldığı ve hurûc görüşünü savunduğu anlatılır. Ancak o, zamanla bu konudaki fikrinden vaz geçerek Müslüman bir kavme karşı hurûcun doğru olmadığına kanaat getirdi.⁵⁵ O, minarelerinde ezanın okunduğu, mescitlerinde Kur'ân'ın tilavet edildiği beldelerde yaşayan insanlara karşı hurûc edilmesinin yanlış olduğunu söylemiştir. Haliyle Abdullah b. İbâd'ın hurûc için ikna edilme çabaları akim kaldı.⁵⁶ Aslında İbn İbâd itidal sınırları içerisinde kalmak suretiyle hareket etmek istediğini böylelikle göstermiş olmaktadır. Mesela İbâdî müelliflerden Nâmî, Câbir b. Zeyd'in (ö. 93/711-712); İbn İbâd'ın Nâfi'den gelen kendilerine katılma teklifini kabul etmemesinde etkisinin olduğunu söylemektedir. Hatta Câbir'in İbn İbâd'ı insanları Cemâatü'l-müslimîn'in/İbâdiyye'nin görüşlerine davet etmek için görevlendirdiği dile getirdiği bir başka husustur.⁵⁷

İbâdîlerin her konuda olduğu gibi hurûc konusunda da kendilerine Muhakkime-i Ü'lâ'nın görüşlerini örnek aldıkları ifade edilir. İbâdîler, selefleri olarak kabul ettikleri Muhakkime-i Ü'lâ'yla birlikte değerlendirildiğinde şiddetten beslenmedikleri yargısı ortaya konulabilir.⁵⁸ Burada İlk Hâricîlerin/Muhakkime-i Ü'lâ'nın fikirlerini Sâlim b. Zekvân'dan (ö. 100/718) öğreniyoruz. O, Muhakkime'den olup savaşımlar, kaadeye dostluk beslemişlerdir. Aynı şekilde kaadeden olanların da savaşımlara karşı dostluk gösterdiklerini aktarır.⁵⁹ İbâdîlerin hurûc ve kaade hakkındaki görüşleri diğer Hâricî fırkalara göre oldukça mutedil sayılabilir niteliktedir. Bu durum da İbâdiyye'nin toplum içerisinde yaşamalarına ve varlıklarını devam ettirmelerine imkân sağlamıştır.

2.2. İman, Kebîre ve Küfür

İslâm toplumunun Hz. Osmân'ın yönetiminin son zamanlarında yaşadığı problemler ve daha sonra yaşanan iç çatışmalar beraberinde birçok tartışmayı getirmiştir. Tartışılan konuların başında iman-kebîre ilişkisi gelmektedir. Büyük günah işleyen isimlendirilmesiyle ilgili tartışmayı başlatanların Hâricîler olduğu ifade edilir.⁶⁰ Hâricîler, günah işleyen kişinin Müslüman olmadığını, bilakis kâfir olduğunu iddia etmektedirler. Hâlbuki Hâricîlerin ortaya attıkları bu fikirden önce Mümin/Müslüman ve kâfir kelimelerinin anlamları sabitti. Yani kelime-i tevhidi ikrarda bulunan kişi, Müslüman sayılmaktaydı.⁶¹

Hâricîlerin çoğunluğu imanı; kalple bilmek, dille ikrar ve amel diye tanımlar. Onlar, her taatı ve ameli, ki bunlar ister farz isterse nafil olsun, imandan saymaktadırlar. Kişi hayrını arttırırsa imanı artar ve işlediği günah miktarınca da imanı azalır.⁶² Hâricîlerin iman tanımının İbâdîler tarafından aynı şekilde kabul edildiğini ifade edebiliriz. İbâdîlere göre iman, ikrar, amel, niyet, Hz. Peygamber'in sünnetine uymak, takva yolunu tutmak, hevâ ve heveslere uymamaktır. Farzlardan birinin yerine getirilmemesi veyahut haram olanın işlenmesi halinde iman ortadan kalkar.⁶³

⁵³ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye mezhebun İslâmiyyun mu'tedilun* (Uman: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 1979), 25-26.

⁵⁴ Sâlim b. Hilâl Haruî, *el-Fikrû's-siyasi inde'l-İbâdiyye ve'z-Zeydiyye* (Kahire: Mektebetu Medbuli, 2006), 55-56.

⁵⁵ Salih Ba, *Dirasetün fi'l-fikri'l-İbâdî*, 30-31.

⁵⁶ Muammer, *el-İbâdiyye*, 24.

⁵⁷ Amr Halife Nâmî, *Dirasatun ani'l-İbâdiyye*, çev. Mîhâil Hûrî (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2012), 85.

⁵⁸ Nehrevani, "İbâdiyye'nin Çağdaş Köktenci Hareketlere Rol Model Olma Potansiyeli", 37.

⁵⁹ Salim b. Zekvan, *es-Sire: Bir Harici / İbadi Klasığı*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 67-68.

⁶⁰ Toshihiko İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000), 20.

⁶¹ Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 97-98.

⁶² Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, thk. Muhammed İbrâhim Nasır - Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1996), 3/227.

⁶³ Bk. Süleymân b. Abdillâh el-Bârûnî, *Muhtasar târihu'l-İbâdiyye* (Uman: Mektebetu'l-Dâmirî Li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1995), 73.

Yukarıdaki satırlarda geçtiği üzere hem İbâdîlerin hem de diğer Hâricî fırkaların iman tanımları hemen hemen aynıdır. Hâricî fırkaların farklılaştıkları konu, kebîre sahibine verilecek isim ile bu kişinin dünyada karşılaşacağı muameledir. Bu konuda Hâricî fırkalar arasında görüş farklılıklarının olduğu ifade edilebilir. Bu fırkaların görüşlerini incelediğimizde İbâdîlerin oldukça mutedil sayılabilecek düşüncelere sahip olduğu görülecektir.

Bu konuda en katı fikirlere sahip olan Ezârika'ya göre tüm günahlar, küfür ve şirk olup, günah işleyen kişi aynı zamanda hem kâfir hem de müşriktir.⁶⁴ Sufriyye ise günah işleyen kişiyi müşrik olarak kabul eder.⁶⁵ İbn Hazm, Sufriyye'nin büyük günah işleyen kimsenin, tıpkı putlara tapan bir kişi gibi müşrik olduğuna inandıklarını aktarır. Sufriyye göre işlenen günah küçükse kişi bu durumda kâfir olmaktadır.⁶⁶ Bir diğer Hâricî fırka olan Necedât bu hususta Ezârika'ya göre daha ılımlı fikirlere sahiptir. Necedât'a göre ısrar etmeksizin günah işleyen kişi Müslümandır. Ancak günahı ısrar, müşrik olmaya sebep olmaktadır.⁶⁷

İbâdîlere göre ise işlenen büyük günah, nimeti inkâr anlamında kişiyi kâfir yapar. Bu kişi ne Müslüman ne de kâfirdir.⁶⁸ İnsanlar, ya mümin ya da kâfirdir. Münafık, fasık, zalim ve asi olarak ölen kişi aslında kâfirdir. Küfür; şirk ve nimet küfrü olmak üzere iki çeşittir. Kebîre işleyen bir kişi, artık Müslüman değil muvahhittir. Bu kişi nimet küfrü işlemektedir.⁶⁹ Böyle bir kişi için müşrik ismini kullanamayız. Kullanılacak isim muvahhittir. Vercelânî (ö. 500/1106) niçin müşrik denilemez sorusuna; "nassı reddetmedikten sonra kişiyi müşrik sayamayız ve bundan imtina ederiz. Eğer karşı gelir ve haddi aşarsa kâfir sayarız. Vukuf halinde ise kişi mazur görülür."⁷⁰ demektedir. İbâdîlere göre kişi işlediği günahı dolaylı tevbe etmeden ölmesi halinde ebediyen cehennemde kalacaktır.⁷¹ Bu düşüncelerinin bir neticesi olarak Müslümanlardan kendilerine muhalif olanlar müşrik değildir. Bu kişiler sadece nimet küfrü içerisindeyler. Nimet küfrü işleyene müminlere uygulanan hükümler uygulanır. Kişiyi helal olarak görmedikçe işlediği büyük günahı dolaylı sadece had cezası tatbik edilir.⁷²

Hâricîler, iman-küfür konusunda İslâm toplumu içerisinde en katı görüşlere sahip fırka olup, yaptıkları tüm isyanlarının temelinde sahip oldukları tekfir inancı bulunmaktadır. Hâricîlerin gruplara ayrılmalarından sonra bu konuda en katı tutum Ezârika'ya aittir. Görüldüğü üzere İbâdiyye'nin bu konudaki tutumu aslında bilinen Hâricî tutumdan oldukça farklılık göstermektedir. Zaten iman-kebîre konusunda sahip oldukları görüşler İbâdiyye'nin itidalleşmesi adına önemli bir husustur ve Hâricîlere kıyasla İbâdîleri Ehl-i sünnet çizgisine yaklaştırmaktadır.

2.3. Dârülslâm-Dârülküfür

Hâricî fırkaların iman, kebîre ve hurûc gibi meselelerdeki görüşlerinin neticesi olarak da kabul edilecek konulardan biri, muhaliflerinin durumunun nasıl değerlendirileceği meselesidir. Aynı şekilde muhaliflerinin yaşadıkları yurtların İslâm yurdu mu küfür yurdu mu olduğu ve hicretin farz ya da fazilet olduğu konuları da tartışılan hususlardır.

Hicret konusu Hâricî fırkalar arasında sert tartışmaların çıkmasına sebep olmuştur. Ezârika bu konuda en katı fikirlere sahip olan fırkadır. Ezârika'ya göre muhaliflerinin yaşadıkları yerler dârülküfürdür.⁷³ Ezârika, kendilerinden olup yaşadıkları beldelere hicret etmeyenlerin (kaade) müşrik olduğunu iddia etmektedir.⁷⁴ Müşrik olan bu insanların eşleri ve çocukları da dâhil hepsi cehennemde ebedi olarak kalacaklardır. Bu kişilerin mallarını yağmalamak, kadınlarını ve çocuklarını köle yapmak

⁶⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Hamîd Sâlimî, *Meşâriku'l-envârî'l-ukûl*, thk. Abdurrahmân Umeyra (y.y.: Dârü'l-Cil, 1979), 2/305.

⁶⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 65.

⁶⁶ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, 1996, 3/273.

⁶⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/163.

⁶⁸ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, 1996, 3/273.

⁶⁹ Bk. Bârûnî, *Muhtasar târihu'l-İbâdiyye*, 74.

⁷⁰ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâtî el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, thk. Sâlim b. Hamd el-Hârisî (Maskat: Vizaretü't-Türas ve's-Sekafe, 2006), 2/42.

⁷¹ Ahmed b. Hamd el-Halîlî, *el-Hakku'd-damiğ* (b.y.: y.y., ts.), 190.

⁷² Sâbir Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1986), 111.

⁷³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/159.

⁷⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 61.

caizdir. Çünkü bunların yaşadıkları yerler dârülharptir.⁷⁵ Dârülharpte helal olan her şey, muhaliflerinin yaşadıkları yerlerde de helaldir.⁷⁶ Ezrakîlere göre müşriklerin çocuklarının hükmü ile Müminlerin çocuklarının hükmü aynen babalarının hükmü gibidir. Onlara göre dârülküfürde oturan kimse kâfirdir, bundan dolayı Müslümanın oradan ayrılması gerekmektedir.⁷⁷

Ezârika, hicret etmenin gerekliliğini dile getirirken; “Bizler bugün Medine muhacirleri gibiyiz. Hiçbir müminin muhacirlerden ayrı kalması caiz değildir.” benzetmesinde bulunur.⁷⁸ Bundan ötürü, kendilerine hicret etmeyenleri kâfir saydıkları gibi bunların kanlarını ve mallarını da helal saymaktadırlar. Aynı şekilde bu kişilerle dostluk kurmak da onlara göre haramdır.⁷⁹

Necedât, hicret konusunda Ezârika’ya göre daha ılımlı fikirlere sahiptir. Bu fırka, kendilerine hicret etmeyip zafiyet gösteren kişinin münafık olduğunu söylemiştir.⁸⁰ Sâlim b. Zekvân ise Necedât’ın, kendilerine hicret etmenin Hz. Peygamber’in yaptığı hicret gibi olduğunu iddia ettiklerini aktarır.⁸¹ Yine Hâricî fırkalardan Sufriyye ise muhalifleri içerisinde oturmanın caiz olduğunu söyler.⁸² Sufriyye’ye göre Müslümanların kanları haramdır ve muhaliflerinin yaşadıkları yerler dârülharp değildir. Bundan dolayı kadınları ve çocukları esir alınamaz. Muhalifleriyle değil ama iktidarın ordusuyla çarpışabilir.⁸³

İbâdîler birçok konuda olduğu gibi hicret, muhaliflerin durumu ve yaşanan yerin İslâm veya küfür yurdu olması gibi meselelerde de diğer sertlik yanlısı Hâricîlere göre daha ılıman ve toplumla bütünleşmeyi sağlayacak görüşlere sahiptirler. Bu fikirlerin oluşumunda kurucu imamlarının belirgin etkisinin olduğu muhakkaktır. Örneğin Câbir b. Zeyd, Nâfi’nin fikirlerini, yöntemini ve taraftarlarının yaptıklarını hiçbir zaman kabul etmemiştir.⁸⁴

İbâdîlere göre hicret, dârüşşirk bölgesinden dârülîman bölgesine göç etmektir. Muhalifleri müşrik olmadıklarından hicret etmek mecburiyet olmaktan çıkmıştır. Ayrıca Mekke’nin fethinden sonra hicretin kalmadığını iddia ederler. Bundan ötürü muhalifleri içerisinde oturanları (kaade) tekfir söz konusu olamaz.⁸⁵ İbn Sellâm el-İbâdî, hicreti; “Günümüzde kötülüklerin tamamını terk etmektir. Bu kötülükler ise şüpheli şeylerden ve haramlardan uzak kalmaktır.” şeklinde tanımlamaktadır.⁸⁶ İbâdîlerin bu fikri dikkate alındığında Ehl-i sünnetin bu konudaki görüşleriyle⁸⁷ tamamen uyuştuklarını söyleyebiliriz. Bu durum İbâdîlerin varlıklarını devam ettirmesinde belirleyici olan hususlardan biri olarak kabul edilebilir.

İbâdî düşünceye göre, muhaliflerinin yaşadıkları yerler tevhid yurduudur. Zalim olan devlet başkanının yaşadığı yer ise bağı/zulüm yeridir.⁸⁸ Ancak muhaliflerinin yaşadığı bölgelerde içlerinde oturmak ve oralarda yaşamak tekfir sebebi değildir.⁸⁹ İbâdîler, kendilerine karşı savaşılmadıkça muhalifleriyle savaşmayı doğru bulmazlar. Onlara göre diğer Müslümanların malları ganimet olarak alınamaz. Muhaliflerinin kadınlarını ve çocuklarını öldürmek veya köle/cariye yapmak caiz değildir.⁹⁰ Bunun yanında İbâdiyye, kendilerinden olmayan ehli kıblenin müşrik olduğunu kabul etmez. Allah bu kişilerin sadece kanlarını helal kılmıştır. Burada İbâdîlerin bu görüşüne örnek olarak Hz. Osmân’ın öldürülmesinden sonra hiç kimsenin onun kanından başka bir şeyini helal olarak görmediklerini ifade

⁷⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 61.

⁷⁶ Ebu Zehra, *İslâm'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, 79.

⁷⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/174.

⁷⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/161.

⁷⁹ Zekvan, *es-Sire*, 71.

⁸⁰ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milal ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, 1996, 5/53.

⁸¹ Zekvan, *es-Sire*, 73.

⁸² Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 123.

⁸³ Ebu Zehra, *İslâm'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, 82.

⁸⁴ Nâmî, *Dirasatun ani'l-İbâdiyye*, 84.

⁸⁵ Nâmî, *Dirasatun ani'l-İbâdiyye*, 178-179.

⁸⁶ İbn Sellâm el-İbâdî, *Bed'ü'l-İslâm ve şerâi'ü'd-din*, thk. Warner Schwartz, - eş-Şeyh Sâlim b. Yakub (Beyrut, Wiesbaden: Dâru Sadr, 1986), 83.

⁸⁷ Bk. Ahmet Özel, “Hicret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/462-466.

⁸⁸ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 75.

⁸⁹ Fığlalı, “İbâziyye”, 19/259.

⁹⁰ Nâmî, *Dirasatun ani'l-İbâdiyye*, 57.

edebiliriz.⁹¹ Bu anlayışlarının sonucu olarak kendilerinden olmayan diğer Müslümanlarla çeşitli sosyal münasebetlerin oluşmasını normal karşılamışlardır.⁹² Bu anlayışları da İbâdîlerin mutedil çizgiye ne kadar yakın olduklarını göstermektedir.

2.4. İsti'râz

İsti'râz, Hâricîlerin ve özellikle de Ezârika'nın muhaliflerinin din anlayışlarını sorgulamaları anlamında kullanılan bir kavramdır.⁹³ İsti'râzı, özellikle Nâfi' b. el-Ezrak benimseyip uygulamada oldukça kararlı davranmıştır. Ezârika, karargâhlarına gelen ve kendilerinden olduğunu iddia edenlerin samimiyetini ölçmek istemiştir. Nâfi'; bu kişilere yanlarındaki esirlerden birini öldürmeyi teklif ederdi. Kişi bu teklifi kabul eder ve istenileni yerine getirirse samimiyetini ortaya koymuş olmakta, aksi halde kendisinin münafık ve müşrik olduğuna hükmedilerek öldürülürdü. Ezârika, isti'râzı Yahudi ve Hristiyanlara uygulamayı haram saymıştır.⁹⁴

Hâricî fırkaların, selefleri olarak kabul ettikleri Muhakkime-i Ülâ,⁹⁵ muhaliflerin çocuklarını öldürmeyi, isti'râz yapmayı ve kadınlarına dokunmayı yanlış bulmaktadır.⁹⁶ Ezârika'nın Muhakkime-i Ülâ'nın bu konudaki tutumunu takip etmeme nedenleri tartışılabilir. Ancak İbâdiyye, bu konuda Ezârika'dan farklı olan tutumuyla dikkatleri üzerine çekmiştir. İbâdîler, Ezârika'nın muhaliflerinin müşrik olduğu, kadın ve çocuklarının öldürülmesi gerektiği şeklindeki görüşünü kabul etmezler. Onlara göre kible ehli müşrik olmayıp nimeti inkâr eden kâfirlerdir. Bu kişilere isti'râz uygulanmaz.⁹⁷ İbâdiyye, Ezârika'nın yaptığı gibi insanların imtihana tabi tutulmasını kesinlikle tasvip etmemiştir. Onlara göre muvahhid kişinin kanı bütün Müslümanlara haramdır.⁹⁸ İbâdiyye'nin isti'râz konusunda sahip olduğu fikirler Hâricî düşüncenin farklılaşmasının bir yansıması olarak kabul edilebilir.

2.5. Takiyye

Çeşitli konularda olduğu gibi takiyye konusunda da Hâricî düşüncede farklılaşmanın olduğu görülmektedir. Bu meselede en sert tutum ve katı fikirler Ezârika'ya aittir. Bu fırka hakiki anlamda iman etmiş bir insanın imanını açıkça beyan etmesi gerektiğini söyler. Ezârika'ya göre bu hususta şartların ne olduğunun bir önemi bulunmamaktadır.⁹⁹ Bundan ötürü takiyye, söz veya davranışta caiz değildir.¹⁰⁰

Takiyye konusunda Necedât'ın Ezârika'dan farklı düşündüğünü belirtebiliriz. Nitekim Necedât'ın lideri Necde b. Âmir'e göre takiyye, sözde ve fiilde caizdir.¹⁰¹ Bu konudaki fikrini Âl-i İmrân suresinde geçen ayete¹⁰² dayandırır. Necde'ye göre düşmanlarının içinde bulunan ve tanındığında öldürülme ihtimali olan kişi gerçek inancını gizleyebilir.¹⁰³ Necde'nin buradaki temel kaygısı kişinin kendisine gelebilecek saldırıların olabilmesi ve can güvenliğinin tehlikeye düşmesi durumudur.¹⁰⁴ Sufriyye ise takiyye konusunda hem Ezârika'dan hem de Necedât'tan farklı düşünmektedir. Onlara göre takiyye sadece sözde caizdir. Ancak amelde takiyye yapmaktan uzak durulmalıdır.¹⁰⁵

⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdi Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, thk. Seyyide İsmail Kâşif (Uman: Vizaretu't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1980), 2/426-427.

⁹² Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 156.

⁹³ Mustafa Öz, "İsti'râz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/374.

⁹⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 61; Öz, "İsti'râz", 23/374; bk. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 27-28.

⁹⁵ Abdülhay Muhammed Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelâmiyye* (İskenderiye: Darü'l-Vefa li-Dünya, 2015), 32.

⁹⁶ Zekvan, *es-Sire*, 67.

⁹⁷ Fiğlalı, "İbâdiyye", 19/259.

⁹⁸ Âmir Neccâr, *el-İbâdiyye ve medâ siletihâ bi'l-Havâric* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1993), 85.

⁹⁹ Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşler*, 125.

¹⁰⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 141.

¹⁰¹ Yusuf Gökalp vd., "Hâricî Fırkalar ve İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası' Başlıklı Makalesi", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/4 (2020), 581.

¹⁰² Âl-i İmrân 3/28.

¹⁰³ Mustafa Öz, "Necedât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/485.

¹⁰⁴ Ebu Zehra, *İslâm'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, 81.

¹⁰⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 159.

Birçok konuda diğer Hâricî fırkalara göre ılımlı bir yol takip eden İbâdiyye, sapıklık içerisinde olan bir toplumda yaşamak durumunda kalındığında takiyyeyi hem sözde hem de amelde caiz kabul etmektedir.¹⁰⁶ Onlara göre hurûc vacip olmadığından şartlar gereği zalimlerin arasında takiyye ile yaşanabilir.¹⁰⁷ İbâdîlerin bu konudaki düşüncelerinin temel sebebi olarak toplumu oluşturan farklı fikirlere sahip Müslümanlarla birlikte yaşamlarını devam ettirme arzuları olduğu şeklinde bir tespitle bulunmak kanaatimizce yanlış olmasa gerektir.

2.6. Toplumsal Münasebetler

Ezârika, Müslümanlardan kendilerine mensup olmayanların hem kâfir hem de müşrik olduğunu söyler. Bunların çocukları da dâhil hepsi ebedi olarak cehennemde kalacaklardır.¹⁰⁸ Ezârika'nın muhaliflerine yönelik düşüncesi bu şekilde olduğundan onlarla sosyal ilişkilerinde de katı kurallar getirmiştir. Örneğin bu kişilerle nikâhlanmayı haram saymıştır.¹⁰⁹ Ayrıca Ezârika, müntesiplerinin muhaliflerine mirasçı olmalarını kabul etmez. Yine onlara göre muhaliflerinin/Müslümanların emanındaki şeyleri almak ve bu kişileri sahip oldukları haklarından mahrum etmek de dinen caizdir.¹¹⁰ Bu konuda oldukça ileri giden Ezârika, muhaliflerinin kadınlarını ve çocuklarını öldürmeyi de mubah saymaktadır. Onlara göre bu kişiler müşriktirler ve cehennemde ebediyen kalacaklardır.¹¹¹ Ezârika, bu düşüncelerinin bir sonucu olarak muhaliflerini esir etmeyi, mallarını yağmalamayı ve kadınlarını cariye etmeyi helal kabul eder.¹¹²

İbâdîlerin, selefleri olarak kabul ettikleri Muhakkime'nin sosyal ilişkilere önem verdiği ve kendilerinden olmayanlarla ilişkilerini iyi tutmaya çalıştıkları hususunu es-Sire müellifi şu ifadelerle anlatır; “Onlar, akrabalık ilişkilerine dikkat ettiler. Arkadaş, komşu, yolda kalanların, ellerinin altında bulunan kölelerin, yetimlerin ve hakkını korudular.”¹¹³ Muhakkime-i Ülâ'nın yöntemlerini kendilerine düstur edinen İbâdîler kendilerinden olmayan ehl-i kible ile nikâhı helal sayarlar.¹¹⁴ İbâdîlere göre bu kişilerin şahitlikleri caiz olup onlardan miras almak da helaldir.¹¹⁵

Kalhâtî (ö. IV./X. yüzyıl [?]), Muhakkime'nin parçalanana kadar toplumun diğer fertleri ile birlik içerisinde, kimseyi ötekileştirmeden, evlilik, miras ve diğer sosyal ilişkilerin gereklerine uygun olarak yaşamlarını devam ettirdiğini söyler. Ancak Muhakkime'den bazılarının Ehl-i kibleye müşrik muamelesi yaptıklarını böylelikle hak yoldan saptıklarını ifade eder.¹¹⁶ Kalhâtî'nin Muhakkime için burada ifade ettiği olumlu görüşler İbâdiyye için de söz konusudur. Bilindiği üzere İbâdîler kendilerini Muhakkime'nin devamı olarak kabul etmektedirler. Her konuda onları kendilerine örnek almışlardır.

İbâdîlerin toplumdan kendilerini ayırtırmadan yaşamlarına devam etmelerine örnek olarak Söylemez'in dile getirdiği şu bilgiyi burada ifade edebiliriz. O; İbâdîlerin Cuma namazlarını diğer Müslümanlarla birlikte kıldıklarını aktarır. Söylemez, bu uygulamanın İbâdîlerin ilk dönem imamlarından olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme (ö. 145/762) zamanından beri süregeldiğinin kendilerine İbâdîler tarafından söylendiğini belirtir.¹¹⁷ Yine Söylemez, Tunus'a yaptığı gezide burada yaşayan İbâdîler hakkında gözlemlerde bulunduğunu ve İbâdîlerin ülkede yaşayan Sünnîlerle ilişkilerinin gayet iyi olduğunu ve her iki mezhepten olan insanların evlenmelerinin normal karşılandığını anlatır.¹¹⁸

¹⁰⁶ Zekvan, *es-Sire*, 98.

¹⁰⁷ Nâmî, *Dirasatun ani'l-İbâdiyye*, 57.

¹⁰⁸ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 83.

¹⁰⁹ Zekvan, *es-Sire*, 69; Nâmî, *Dirasatun ani'l-İbâdiyye*, 61.

¹¹⁰ Nâmî, *Dirasatun ani'l-İbâdiyye*, 61.

¹¹¹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 61.

¹¹² Zekvan, *es-Sire*, 69.

¹¹³ Zekvan, *es-Sire*, 67.

¹¹⁴ Zekvan, *es-Sire*, 93.

¹¹⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 73-74; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, 1996, 3/273; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-firaki'l-İslâmiyye* (Maskat: Mektebetü'd-Dâmirî, t.s.), 2/283.

¹¹⁶ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2/426-427.

¹¹⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Mahfuzat 2* (İstanbul: Mana Yayınları, 2016), 55-56.

¹¹⁸ Söylemez, *Mahfuzat*, 72-73.

Netice olarak İbâdîlerin içinde yaşadıkları toplumun fertleriyle sosyal münasebetlere önem verdikleri ve özellikle sertlik yanlısı olan Ezârika gibi davranmadığı söylenebilir. İbâdîlerin bu ılımlı tutumları, Hâricî düşüncenin itidalleşmesine bir örnek olarak verilebilir.

2.7. Yönetim Erkiyle İlişkiler

İbâdiyye, muhaliflerine ve Emevî yöneticilerine karşı ılımlı davranışlarıyla ve kurdukları dostça münasebetlerle bilinmektedir. İbâdîler, muhaliflerini ve dönemin yöneticilerini tenkit etmişlerdir. Bu tenkitler, sertlik içermekteydi. Ancak diğer Hâricî fırkalar gibi şiddet içeren bir tutumdan ve hurûc etmekten bahsedilemez. Bu fikri destekler mahiyette olmak üzere İbâdîlerin hem Emevîler hem de diğer devletlerin hâkimiyetleri altında varlıklarını sükûnetle sürdürmeleri örnek olarak gösterilebilir.¹¹⁹

İbâdiyye de Ezârika kadar mevcut siyasal iktidara muhalif olup karşı çıkmıştır. Ancak yönetimin değişmesi için silaha başvurmamıştır ve kendileriyle aynı görüşlere sahip olmayanları ötekileştirmemiştir.¹²⁰ İbâdîler, Emevî yönetimine karşı gerçekleşen isyan hareketlerine katılmamışlardır. Onların Kur'ân'a ve sünnete muhalif olan her türlü uygulamalarını eleştirmiştir. İbâdîler, şiddeti doğru bulmadıkları gibi savunma hali hariç buna cevaz da vermezler. Görüşlerin anlatılması, muhatabın ikna edilmesi takip ettikleri davet yöntemidir.¹²¹

İbâdî müellif Bârûnî (ö. 1940), adil imama itaat etmenin vacip olduğunu söyler. Ancak imam haktan saparsa ve bir de yaptıklarından ötürü tevbe etmezse ona karşı hurûc etmek vacip olur demektedir.¹²² Zalim imam, ister İbâdîlerden olsun isterse farklı mezheplerden olsun ondan teberrî etmek gerekir. Böyle bir imamın yönetim yeri bağı yurtdur.¹²³ İbâdîler, hurûc konusundaki fikirleriyle bir bakıma Ehl-i sünnetin zalim de olsa yöneticiye isyan etmek doğru değildir¹²⁴ anlayışına yaklaştıklarını ve diğer Hâricî fırkalara göre itidalli davrandıklarını söylemek mümkündür.

İbâdiyye'nin mutedil bir mezhep olarak varlığını devam ettirmesinde kurucu kadrolarının görüşleri belirleyici olmuştur. Örneğin Abdullah b. İbâd'ın Hâricî liderlerin birçoğundan farklı olarak tartışmaya açık bir yönü vardı. İbn İbâd, devleti yöneten insanları itidalli olmaya davet etmiştir.¹²⁵ İbn İbâd'ın içinde yaşadığı toplumla ve dönemin yöneticileriyle iyi münasebetler kurmasında Ahnef b. Kays'ın da ciddi etkisi vardır. İbn İbâd, Ahnef b. Kays topluluğunun mensubuydu ve İbn Kays, Emevî yöneticileriyle anlaşma imkânlarını sonuna kadar kullanmıştır. İbn İbâd da aynı şekilde dönemin yöneticisi olan Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) ile iyi münasebetler geliştirmiştir.¹²⁶ Ayrıca İbn İbâd'ın Abdülmelik b. Mervân ile mektuplaşmasında siyasîlerle diyaloga kapalı olmadıklarını ve kendilerinin yanlış tanındıklarını ifade etmekte olduğunu söyleyebiliriz. İbn İbâd, Nâfi' b. el-Ezrak ve tabilerinin yaptıklarından uzak olduklarını ve onları hiçbir zaman tasvip etmediği de yazdığı mektupta özellikle dile getirir.¹²⁷

Yine İbâdiyye'nin kurucularından kabul edilen Câbir b. Zeyd, yöneticilerle açıktan mücadele etmediği gibi ilişkilerini de iyi tutmaya gayret etmiştir. Cemaatini (İbâdîleri) diğer Müslümanlarla birlikte yaşama konusunda teşvik etmiştir. Sahip olduğu ilimden faydalanmak isteyen herkese ilim öğretmiştir. Câbir, yürüttüğü tüm çalışmaların zarar görmesini engellemek adına gizliliğe dikkat edilmesine de önem vermiştir.¹²⁸

Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme'nin Ömer b. Abdülaziz'e gönderdiği ve başlarında Ca'fer b. Semak'ın olduğu heyet, Emevî yönetimiyle ilişkilerin iyi olması adına atılan bir adımdır.¹²⁹ İbâdiyye

¹¹⁹ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 105.

¹²⁰ Nehrevani, "İbâdiyye'nin Çağdaş Köktenci Hareketlere Rol Model Olma Potansiyeli", 41.

¹²¹ Muammer, *el-İbâdiyye*, 24.

¹²² Bârûnî, *Muhtasar târîhu'l-İbâdiyye*, 74.

¹²³ Muammer, *el-İbâdiyye*, 26.

¹²⁴ Demircan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, 43.

¹²⁵ Muammer, *el-İbâdiyye*, 9.

¹²⁶ Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), "İbâdiyye", 101.

¹²⁷ Muhsin Berberi, *İbâdiyye* (Trablus: el-Müessesetu'l-Hadise li'l-Kitâb, 2004), 27-28.

¹²⁸ Nâmî, *Dirasatun ani'l-İbâdiyye*, 86.

¹²⁹ Avad Muhammed Halifât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye* (Amman: Dârû's-Şa'b, 1978), 104-105.

siyasilerle ilişkilerinde diğer Hâricî fırkalar gibi davranmayarak varlığını korumanın gayretinde olduğunu böylelikle göstermiş olmaktadır.

3. İbâdiyye'nin Varlığını Günümüze Kadar Devam Ettirmesi Üzerine

Hâricî fırkalar arasında mutedil görüşlere sahip olanlar İbâdîlerdir. Bu özelliklerinden ötürü kendilerinden olmayan Müslümanlara karşı daha müsamahakâr davranmışlardır.¹³⁰ Bu durum onların günümüze kadar varlıklarını devam ettirme nedenlerinden biri olmuştur.¹³¹ Ebu Zehra'ya göre İbâdiyye, sahip olduğu fikirler bakımından İslâm cemaatine en yakın fırkadır. Diğer Hâricî fırkaların sahip oldukları sapıklıklardan ve aşırılıklardan en uzak olan fırkadır.¹³²

İbâdîler, selefleri olarak kabul ettikleri Muhakkime-i Ülâ ile birlikte değerlendirildiğinde şiddetten beslenmedikleri yargısı ortaya konulabilir.¹³³ İbâdiyye'nin bu çizgide olmasında mezhebin kurucu imamı olan Câbir b. Zeyd'in görüş ve tutumları oldukça belirleyici olmuştur. O, takip ettiği yöntemle bir bakıma kendisinden sonraki İbâdî imamlara yol göstermiştir. Kanaatimizce bu durum İbâdîlerin varlıklarını koruyarak devamını sağlamıştır. İbâdî müellif Nâmî, Câbir'in yöntemini dört maddede sıralamaktadır:

1. Mevcut siyasî düzene ve yöneticilere açık bir şekilde karşı çıkmamak ve onlarla dostluk ilişkilerini sürdürmek.

2. İslâm ümmetinden olup bu harekete katılmayan kişileri dışlamamak.

3. Verdiği hadis ve fetva derslerine katılanların mezhebi aidiyetlerine bakmamak.

4. Bazı etkinlikleri gizli yapmak. Ayrıca kendilerine mensup olanların gizli kalmasını sağlayarak yöneticilerden gelebilecek sıkıntılara karşı onları korumak.¹³⁴

Benzer yöntemin mezhebin diğer kurucu imamlarından olan Ebû Ubeyde tarafından da takip edildiği söylenebilir. O, Basra'daki İbâdîleri idare etmede dikkati elden bırakmadı. Kendisi Emevî yöneticilerine karşı ılımlı bir hareket tarzını benimsedi.¹³⁵ Ebû Ubeyde, Emevî yönetiminin baskılarının arttığı dönemde İbâdîleri birlik içerisinde tuttu. Bu başarısında, yaşadığı zamanın siyasî şartlarını iyi tetkik etmesi ve ona göre tedbirler alması belirleyici oldu. Alınan tedbirler nedeniyle İbâdîler Basra'daki faaliyetlerini gizli şekilde yürüttüler. Böyle davranmalarının temel sebebi, Emevî yönetiminin baskı ve zorlamalarından uzak kalabilmektir.¹³⁶ Örneğin Ebû Ubeyde, derslerini ve öğrenci yetiştirme faaliyetlerini hazırladığı özel mekânlarda (serdâb) aldığı özel tedbirlerle aksatmadan devam etti.¹³⁷

İbâdîlerin varlığını günümüze kadar devam ettirme nedenleri çerçevesinde sayılabilecek bir husus da İbâdîlerin diğer Hâricî fırkaları gibi kabile zihniyetiyle hareket edip kendi içlerine kapanmamalarıdır. Onlar, söz konusu fırkalar gibi dar bir bakış açısıyla hayata ve olaylara yaklaşmadılar.¹³⁸ Diğer İslâm mezheplerinin çeşitli görüşlerini benimsemede bir beis görmediler. Bazı konularda onlardan etkilendikleri gibi onlarla fikir alışverişinde de bulunmuşlardır.¹³⁹ Burada ifade edilenlere örnek olarak; Rüstemî devletinin son dönemlerinde İbâdî ileri gelenleri ile bu bölgede yaşayan Mu'tezile'nin Vâsiliyye fırkasından olan kişiler arasında Tahert'in dışında Mine denilen nehrin kenarında çeşitli konuların ele alınarak müzakere edildiği verilebilir.¹⁴⁰

¹³⁰ Sayın Dalkıran, "Hâricîlerin 'El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyu Ani'l-Münker' Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2004), 217.

¹³¹ Ahmed Avad Ebu's-Şebâb, *el-Havâric : târihuhum, fırakihum, ve akâiduhum* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2012), 264.

¹³² Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, 84.

¹³³ Nehrevani, "İbaziyye'nin Çağdaş Köktenci Hareketlere Rol Model Olma Potansiyeli", 37.

¹³⁴ Nâmî, *Dirasatun ani'l-İbâdiyye*, 86.

¹³⁵ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 88.

¹³⁶ Nâmî, *Dirasatun ani'l-İbâdiyye*, 101.

¹³⁷ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân Dercîni, *Kitâbü Tabakâtü'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib*, thk. İbrâhim Tallây (b.y.: y.y., 1974), 2/20-21.

¹³⁸ Fığlalı, "İbâdiyye", 19/260.

¹³⁹ Muhammed Hasan Mehdi, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ* (Uman: el-Ehliyyetü li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2011), 121.

¹⁴⁰ Mahmûd İsmâil Abdürrâzık, *el-Havâric fî bilâdî'l-Mağrib hatta müntasıf'l-karni'r-râbi' el-hicrî* (Dârülbeyzâ: Dârü's-Sekâfe, 1985), 296; Söylemez, *Mahfuzat*, 38.

Yukarıda geçen satırlarda ifade ettiklerimizi teyit eder tarzda olmak üzere Fığlalı da İbâdîlerin günümüze kadar varlığını devam ettirmesi ile alakalı açıklayıcı olabilecek bir görüş ortaya atar. Ona göre Hâricîler, imamete Kureys dışında birinin gelebileceğini, kebîre sahibinin mutlak olarak cehennemlik olduğu, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker gibi görüşleri ilk defa ortaya koyan mezheptir. Ancak yeterli ilmî disiplinden mahrum olmalarından dolayı bu fikirleri işleyemediler. Bu fikirler Mu'tezile tarafından büyük ölçüde geliştirildi ve İbâdiyye tarafından benimsenerek devam ettirildi. Fığlalı, İbâdiyye'nin bu gibi fikirleri benimsemesi ve daha da önemlisi Mu'tezile'nin akılcı yöntemlerinden faydalanmasının günümüze kadar varlığını devam ettirmesinde etkili olduğunu ileri sürer.¹⁴¹

Hâricîler, kültürel dokuları nedeniyle karşılaştıkları yeni sorunlara/konulara çözüm üretilmedi. Bazı görüşleri ise yaşadıkları dönem için kıymetli olmasına rağmen, taassupları ve sahip oldukları zihin kodları nedeniyle geliştiremediler. Hâricîlerden radikal olarak isimlendirilebilecek ve şiddet yanlısı olanlar İslâm toplumu içerisinde tutunamadılar. Zamanla taraftarlarının bitmesiyle tarihten silindiler. Ancak mutedil diye vassfedilenler, diğer Müslüman gruplar ve fırkalar ile sosyal ilişkilerini devam ettirdiler. Böylece sahip oldukları fikirler ile günümüze kadar varlıklarını sürdürdüler.¹⁴²

İbâdîlerin kimliklerini korumalarında ve günümüze kadar varlıklarını devam ettirmelerinde toplumsal ilişkilerini düzenleyen ve İbâdiyye'nin inanç esaslarından sayılan velâyet ve berâat kavramları önemli bir yer tutmaktadır.¹⁴³ İbâdîlerin velâyet anlayışlarına baktığımızda onlar; Müslümanların çocukları ile gayri Müslimlerin çocukları hakkındaki velâyet için vukuf etmenin gerekliliğini dile getirirler. Bu çocuklara karşı kendilerinden teberrî etmeyi gerektiren büyük günah işleyene kadar hükümde bulunmamak gerekir.¹⁴⁴ İbâdiyye'nin Ezârika'ya göre Müslümanların ve gayri Müslimlerin çocukları hakkındaki bu görüşleri dikkate alındığında, yaşadıkları toplumla çatışma halinde olmadıkları, aksine düşüncelerinin Müslümanlar tarafından kabul edilebilir çerçevede olduğu ifade edilebilir.

Aynı şekilde İbâdîlerin günümüze kadar gelmesinde ve inanç sistemlerinin korumasında, "Azzâbe" kurumunun da önemli bir yerinin olduğu söylenir.¹⁴⁵ Azzâbe sistemi, İbâdî fikirlerin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu sistem ile dinî ve toplumsal vazifelerini şiddete başvurmadan ve güç kullanmadan yerine getirmişlerdir. Bu sayede İbâdîler herhangi bir devletin hükmü altında şiddete başvurmamaları için yaşayabilme imkânı elde etmişlerdir.¹⁴⁶

İbâdîlerin günümüze kadar varlığını devam ettirmesinde etkili olan faktörlerden biri de onların ilme yönelmeleri ve İslâm'a hizmet etmeleridir. İbâdîler, öğrenci yetiştirdiler ve bu öğrencileri davetçi olarak İslâm'ın yayılmasını için yakın uzak fark etmeden çeşitli beldelere gönderdiler. İlim taşıyıcıları da denilen bu kişilerin faaliyetleri ile İbâdî âlimlerin ortaya koydukları eserler davetlerinin insanlara ulaşmasında oldukça etkili olmuştur. Ne var ki diğer Hâricî fırkalar hakkında böyle bir durum söz konusu değildir. Bu fırkalar bütün çabalarını dönemin yöneticilerine karşı hurûc etmeye, müminlerin kanını dökmeye ve İslâm'ın ahkâmına aykırı davranmaya kullanmışlardır.¹⁴⁷

İbâdîlerin günümüze kadar varlığını devam ettirmelerinde önemli bir yer tutan hususlardan biri de; Emevî ve Abbasî yönetimlerinin takibatından kurtulmak ve inançlarını rahatça yaşayabilecekleri bir ortam bulmak için Kuzey Afrika gibi uzak beldelere gitmeleridir. Buralarda kendi görüşlerini anlatarak taraftar buldular. Zamanla buralara yerleştiler.¹⁴⁸ İbâdiyye'nin Basra'dan başka Umman, Kuzey Afrika, Yemen ve

¹⁴¹ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 140-141; İbâdiyye ile Mu'tezile arasındaki etkileşim hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Hanifi Yoldaş, *Temel Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile İlişkisi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 69-225.

¹⁴² Yıldız, "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi", 269-270.

¹⁴³ Sabri Hizmetli, "İbâdîlikte Velâyet ve Berâet İnancı İslâm Kültürünün Doğuşu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 181-182.

¹⁴⁴ Ebu Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-Ceytâlî, *Kavâidu'l-İslâm*, thk. Bekî Abdurrahman b. Ömer (b.y.: Mektebetu'l-İstikâme, 1995), 1/64.

¹⁴⁵ Mahmoud Benras, "İbâdîlikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe = İbâd Civil Administrative Organization: Azzaba", *RUSUH: Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (2022), 273.

¹⁴⁶ Benras, "İbâdîlikte Sivil Yönetim Teşkilatı", 277.

¹⁴⁷ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye*, 2/283-284.

¹⁴⁸ Mehmet Dalkılıç, "Hâricîlerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 32.

diğer beldelerde yayılması, gelişimi ve fikirlerinin sistematik hale gelişinde ilk dönem imamlarından Ebû Ubeyde'nin siyasî ve âlim kişiliğinin önemli bir rolü bulunmaktadır.¹⁴⁹

İbâdîlerin günümüze kadar varlıklarını devam ettirmesiyle ilgili olarak önemli bir etmen de yaşadıkları yerlerin dağlık olması (Cebel-i Nefuse gibi) ya da sadece İbâdîlerin yaşadığı yerler (Miz'ab vadisi gibi) olması nedeniyle dışa kapalı İbâdî cemaatinin kitmân (gizlilik) döneminde ve sonrasında varlığını koruyabildikleri söylenebilir.

Sonuç

İbâdiyye istisnâ edilmek şartıyla Hâricî fırkaların varlıklarını devam ettiremedikleri genel bir kabul olarak İslâm mezhepleri tarihi kaynaklarında belirtilmektedir. Öte taraftan İbâdiyye için ise Hâricîlerin günümüze kadar varlığını devam ettiren en mutedil kolu yargısı, genel kabul görmüş bir ifadedir. Hâricî fırkaların itidalleşme çabalarının İbâdiyye mezhebinin şahsında gerçekleştiği ifade edilebilir.

Hâricîlerin iman-kebire konuları bağlamında sahip oldukları düşünceler, toplumda kendilerine karşı kızgınlığın artmasına ve nefret duyulmasına sebebiyet verdi. Emevî yönetimine karşı yapılan hurûc girişimlerinin genel olarak başarısızlıkla sonuçlanması ve özellikle öncü kadrolarının yapılan savaşlarda öldürülmesi, sertlik yanlısı olarak kabul edilen Hâricî fırkaların güç kaybetmesini hızlandırdı. Bununla birlikte toplumda Hâricîlere karşı oluşan tepkisel tutumlar, kendilerine yeni insanların katılımını engelledi. Zaman içerisinde müntesiplerinin azalması, Hâricîlerin tarih sahnesinden silinme sürecini hızlandırdı.

Birçok Harici fırka iman-kebire bağlamındaki görüşlerinin neticesi olarak sürekli bir hurûc halindeyken, İbâdiyye ilmî faaliyetleri ve davet çalışmalarıyla dikkatleri üstüne çekmiştir. Kaade olarak nitelenen İbâdiyye diğer Hâricî fırkalara göre birçok konuda mutedil fikirlere sahiptir. Hatta bazı konulardaki görüşleriyle Ehl-i sünnete yaklaşmış olmaktadır. Bu duruma sebep olan hususlar olarak İbâdîlerin Kur'an ve sünnet hudutları çerçevesinde hareket etmeleri, toplumsal birlikteliğe önem vermeleri, kendilerinden olmayanlarla sosyal ilişkilerin sürdürülebilirliği için gayret etmeleri, diğer İslâm mezhepleri ile diyalog halini devam ettirmeleri ve onlarla fikir alışverişinde bulunmaları gibi faktörler sayılabilir. Ayrıca İbâdîler, şiddet taraftarı Hâricîlerin toplumda nefret uyandıran görüşlerini kendi düşünce sistemlerinde ılımlı hale getirmeleri, dönemin siyasîleriyle ilişkilerini sürdürmeleri, gereken durumlarda gizliliğe riayet etmeleri de diğer önemli etmenlerdendir.

İbâdiyye, düşünce ve görüşlerinde itidalli davranmasıyla temeyyüz etmiştir. İbâdîler, toplumda kutuplaşmaya neden olacak tutumlardan uzak durmanın gayretiyle öğrenci yetiştirmek ve görüşlerinin toplumun her kesimine ulaşmasının uğraşı içerisinde oldular. Uzak beldelerde davet çalışmalarının başarılı olması ve kurdukları devlet(ler) sayesinde İbâdî düşünce varlığını devam ettirme imkânına ulaşmıştır. Buna ilaveten ilmî çalışmalar, yetişen âlim şahsiyetler ile mezhebin görüşlerinin anlatıldığı teliflerin ortaya konması da İbâdiyye'nin günümüze ulaşmasında etkili olan faktörler arasındadır. Başta Ezârika olmak üzere sertlik yanlısı diğer Hâricî fırkalar tarihten silinirken İbâdiyye'nin varlığını günümüze devam ettirmesi üzerinde durulması gereken önemli bir konudur.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Yazarlar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedirler.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazarlar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.
- 3. Etik Beyan:** Yazarlar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedirler. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 4. Yazar Katkısı:** Sorumlu yazar Mehmet Hanifi Yoldaş tarafından araştırma, literatür tarama, yazım aşamaları gerçekleştirilirken, ikinci yazar Mehmet Kubat tarafından çerçeve belirleme, revizyon ve yazım aşamaları gerçekleştirilmiştir.

¹⁴⁹ Nâmî, *Dirasatun ani'l-İbâdiyye*, 96.

Kaynakça

- Abdulhamit, İrfan. *İslâm'da İtikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*. çev. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. baskı., 2014.
- Abdürrâzık, Mahmûd İsmâil. *el-Havâric fî bilâdi'l-Mağrib hatta müntasıf'l-karni'r-râbi' el-hicrî*. Dârülbeyzâ: Dârü's-Sekâfe, 1985.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhüm*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004.
- Bârûnî, Süleymân b. Abdillâh el-. *Muhtasar târihu'l-İbâdiyye*. Uman: Mektebetü'l-Dâmirî Li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1995.
- Benras, Mahmoud. "İbâdilikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe. *RUSUH: Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (2022), 272-295.
- Berberi, Muhsin. *İbâdiyye*. Trablus: el-Müessesetu'l-Hadise li'l-Kitâb, 2004.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Ceytâlî, Ebu Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-. *Kavâidu'l-İslâm*. thk. Beklî Abdurrahman b. Ömer. b.y.: Mektebetü'l-İstikâme, 1995.
- Dalkılıç, Mehmet. "Hâricîlerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 19-49.
- Dalkıran, Sayın. "Hâricîlerin 'El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyu Ani'l-Münker' Anlayışı". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2004), 199-223.
- Demircan, Adnan. *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Dercînî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân. *Kitâbü Tabakâti'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib*. thk. İbrâhim Tallây. b.y.: y.y., 1974.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*. çev. Abdülkadir Şener vd. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011.
- Ebu's-Şebâb, Ahmed Avad. *el-Havâric : târihum, fırakihum, ve akâiduhum*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-musallîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1950.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyât Vakfı Yayınları, 2011.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/256-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Gökâlp, Yusuf vd. "Hâricî Fırkalar ve İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası' Başlıklı Makalesi". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/4 (2020), 573-593.
- Halifât, Avad Muhammed. *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*. Amman: Dârü's-Şa'b, 1978.
- Halîlî, Ahmed b. Hamd el-. *el-Hakku'd-damiğ*. b.y.: y.y., t.y.
- Harusî, Sâlim b. Hilal. *el-Fikrû's-siyasi inde'l-İbâdiyye ve'z-Zeydiyye*. Kahire: Mektebetu Medbuli, 2006.
- Hizmetli, Sabri. "İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı İslâm Kültürünün Doğuşu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXVIII (1986), 180-204.
- İbâdî, İbn Sellâm el-. *Bed'ü'l-İslâm ve şerâiü'd-din*. thk. Warner Schwartz, - eş-Şeyh Sâlim b. Yakub. Beyrut, Wiesbaden: Dârü Sadr, 1986.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. thk. Muhammed İbrâhim Nasır - Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1996.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Ali Şiri. Kum: Menşuratü's-Şerif er-Radi, 1990.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Kum: Neşru Edebi'l-Havze, 1985.
- İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir b. *et-Tebîr fi'd-dîn ve'temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fırakî'l-hâlikîn*. ed. Kemâl Yûsuf Hût. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1983.
- İzutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.
- Kâbil, Abdülhay Muhammed. *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelâmiyye*. İskenderiye: Darü'l-Vefa li-Dünya, 2015.
- Kalhâtî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî. *el-Kesf ve'l-beyan*. thk. Seyyide İsmail Kâşif. Uman: Vizaretü't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1980.
- Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş, Şahin Muzaffer. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Mehdî, Muhammed Hasan. *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*. Uman: el-Ehliyyetü li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2011.

- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen b. Alî el-. *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Kemâl Hasen Mer'î. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye*. Maskat: Mektebetü'd-Dâmirî, ts.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye mezhebun İslâmiyyun mu'tedilun*. Uman: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 1979.
- Nâmî, Amr Halîfe. *Dirasatun ani'l-İbâdiyye*. çev. Mîhâil Hûrî. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2012.
- Nâsır, Muhammed Sâlih. *Menhecü'd-da've inde'l-İbâdiyye*. Daru'l-Beyda': Daru Nâsır li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2013.
- Nasr b. Müzâhim, Ebû'l-Fazl el-Minkârî et-Temîmî. *Vak'atü Sıffîn*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1990.
- Neccâr, Âmir. *el-İbâdiyye ve medâ siletihâ bi'l-Havâric*. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1993.
- Nehrevani, İsa. "İbaziyye'nin Çağdaş Köktenci Hareketlere Rol Model Olma Potansiyeli". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2017), 24-51.
- Öz, Mustafa. "İsti'râz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/374. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Öz, Mustafa. *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Öz, Mustafa. "Necedât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/485-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özel, Ahmet. "Hicret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/462-466. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Salih Ba, Ömer b. el-Hâc Muhammed. *Dirasetün fi'l-fikri'l-İbâdî*. b.y.: Mektebetü'l-İstikâme, 1992.
- Sâlimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Hamîd. *Meşâriku'l-envârî'l-ukûl*. thk. Abdurrahmân Umeyra. 2 Cilt. b.y.: Dârü'l-Cil, 1979.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Cezayir Metodoloji Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Muhammed Babaammi ile 'İbadi ve İbadilerle İlgili Meseleler' Başlıklı Söyleşi". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 7/2 (19 Haziran 2015), 129-148.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Mahfuzat 2*. İstanbul: Mana Yayınları, 2016.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm eş-. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emir Ali Muhenna, Fâur Ali Hasan. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1993.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Târîhu't-Taberî: târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadıl İbrâhim. Mısır: Daru'l-Mearif, 1971.
- Teber, Ömer Faruk. "Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu". *EKEV Akademi Dergisi* 12/34 (2008), 57-72.
- Tuayme, Sâbir. *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1986.
- Vercelânî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâtî el-. *ed-Delîl ve'l-burhân*. thk. Sâlim b. Hamd el-Hârisî. Maskat: Vizaretü't-Tûras ve's-Sekafe, 2006.
- Watt, William Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı Yayınları, 2017.
- Yıldız, Harun. "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1999), 257-270.
- Yıldız, Harun. *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2010.
- Yıldız, Metin. "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi". *Kader* 16/2 (2018), 294-318.
- Yoldaş, Mehmet Hanifi. *Temel Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile İlişkisi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Yoldaş, Mehmet Hanifi - Kubat, Mehmet. "İbâdiyye'nin Hâricîliğe İsnadı Meselesi". *İslami İlimler Dergisi* 17/1 (27 Mart 2022), 261-291.
- Zekvan, Salim b. *es-Sire: Bir Harici / İbadi Klasığı*. çev. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.